

Lőrincz Julianna

A jelentéstan és a lexikológia kapcsolata a magyar szakos tanárok képzésében

1. Bevezető megjegyzések

A mai jelentéstanok vagy szemantikák különböző nyelvészeti elméleti alapokra épülnek. A szemantika elnevezés nemcsak a terminus technicus görög eredetére utal, hanem azt is érzékelteti, hogy a 20. század második felére az egymással párhuzamosan működő és ható szemantikai irányzatokból mára külön szemantikák alakultak ki, amelyek teljes elméleti keretet hoztak létre. Napjaink jelentéstani kutatásaira az is jellemző, hogy jelentéselméleti felfogásuk nemcsak hogy számos ponton különbözik, hanem sokszor ütközik is egymással. A különféle szemantikák jelentéselméletei azonban lényegében elsősorban csak a nyelvi jelentést próbálják modellálni. Ugyanakkor azonban a nyelvi jelentés más jelek jelentésével is érintkezik. A jelentéstan tárgya oktatását célszerű ezért szemiotikai alapismeretekkel kezdeni.

2. A jelentéstani alapismeretek és a tankönyvek

Minden jelentéstani alapkérdést lehetetlen még csak vázlatosan is bemutatni és megkövetelni a BA-képzésben szűkre szabott tanórai kereteken belül. Ezért az általam ismert és más felsőoktatási intézményekben a magyar szakos képzésben alkalmazott ismeretek iránti internetes tájékozódásom alapján és a különböző szakirodalmak – jóllehet csak korlátozott – feltérképezése után ki kellett alakítanom a magam elképzelését a tantárgy BA-szinten való oktatásához. Olyan tananyagot kellett összeállítanom, amely a jelentéstan nyelvészeti magyarázatának legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdéseit is tárgyalja. Természetesen egy-szerre, egyazon tankönyvben nem lehet megfelelni a hagyományos leíró jelentéstan, valamint a mai nemzetközi irányzatokat képviselő szemantikák ismeretanyagának, mint például a strukturális és a formális logikai szemantika, a kognitív és a kétszintű szemantika, az újabbak közül a lexikai pragmatika stb., így a legfontosabb alapfogalmakat kiválasztva kellett a tananyagot összeállítanom. A morrisi, tágabb értelemben vett szemantika helyett, amely minden jelre vonatkozó diszciplína, véleményem szerint egy szűkebb értelmű szemantikát érdemes

oktatni BA-szinten ahhoz, hogy legalább a legfontosabb ismereteket elsajátíttassuk a hallgatókkal, amelyekre majd a későbbi tanulmányaik során is építeni tudnak.

A szűkebb értelemben vett szemantika mint nyelvészeti diszciplína azonos a jelentéstanal. A szemantika tudománytörténetében körülbelül a 20. század 60-as éveitől a magyar tankönyvekben is szűkebben értelmezték a jelentéstant: sőt a legtöbb jelentéstan könyv szerzője gyakorlatilag csak a szójelentés vizsgálatára szorítkozott. A szemantika addig tehát csak lexikális szemantikát jelentett. Ilyen szellemben íródott az 50-es években Martinkó András *A szó jelentése* című munkája is, amely nyomtatásban csak 2001-ben jelent meg Kiefer Ferenc méltató és értékelő előszavával. Martinkó könyve azonban, bár ma is korszerű ismereteket tartalmaz a szójelentés terén, nem használható tankönyvként a tanárképzés alapszakaszában egyrészt azért, mert nem tartalmaz minden nyelvi szintre vonatkozó szemantikai ismereteket, másrészt pedig azért, mert a szemantika az elmúlt 60 évben rendkívüli mértékben fejlődött más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan.

A 20. század utolsó harmadában kibővült a szemantika vizsgálati köre, és már nemcsak a szó, hanem a szó szerkezetek, mondatok, sőt a szövegek jelentése is vizsgálati tárgy lesz. Ezenkívül önálló tudományággá válik a pragmatika is. A mai jelentéstan tankönyveknek, ha korszerű, és nemcsak elméletei, hanem a leendő tanárok által is alkalmazható gyakorlati ismereteket szeretnének továbbítani, interdiszciplinárisaknak kell lenniük. A szemiotika, a pragmatika, a lexikológia, a szövegtan, a kommunikációelmélet és más tudományágak között is szintézist kell teremteniük ahhoz, hogy korszerű ismereteket nyújtsanak.

Kiefer Ferenc *Jelentéselmélet* (2000) című könyve azért nem alkalmas a BA-szint első évfolyamán tankönyvnek, mert elsősorban formális logikai, illetve kognitív nyelvészeti keretben nyújt alapvető szemantikai ismereteket. BA-hallgatóink ilyen előismeretekkel azonban nem rendelkeznek – bár ez még önmagában nem lenne baj –, de ez a könyv a középiskolai jelentéstani ismeretek tanításakor alkalmazott hagyományos leíró jelentéstani elméleti kerettől távol áll. Kiefer könyve ugyan tárgyal néhány, a hagyományos leíró jelentéstanok által is felvett lexikológiai jelentésvizonyt, de részletesebben csak a poliszemiára és a homonímiára tér ki. Kiválóan alkalmas viszont a munka az MA-képzésben a hallgatók által az alapképzésben elsajátított szemantikai ismeretek kiegészítésére, bővítésére.

Ugyancsak nem alkalmas véleményem szerint BA-szinten tankönyvnek a leendő magyar szakos tanárok képzésében Szende Tamás *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban* című munkája (1996). Ez a könyv sok modern szemantikai – elsősorban szintén formális logikai keretben – és pragmatikai ismeretet is tartalmaz, valamint a jelentéstani ismereteket elhelyezi a nyelvi kommunikációban is, azonban szintén figyelmen kívül hagyja a hagyományos leíró magyar jelentéstanokat. Így például az Antal László: *A jelentés világa*

(1978), de legfőképp a Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan* (1970) című, mindmáig a hagyományos leíró jelentéstan alapjául vehető műveket.

Az Adamikné Jászó Anna által szerkesztett *A magyar nyelv könyve* (2004) című tankönyv Hangay Zoltán által írt jelentéstani fejezete korszerű leíró jelentéstani ismereteket tartalmaz, de nem terjed ki minden fontos szemantikai ismeretre, hiszen elsődlegesen a tanítóképzés számára készült a tankönyv.

2006-ban jelent meg Pethő József *Jelentéstan* című tankönyve a Nyíregyházi Főiskolán, amely kifejezetten a BA-képzésben részt vevő hallgatók számára ad alapvető szemantikai ismereteket. A szerző is megjegyzi azonban tankönyve bevezető fejezetében, hogy nemcsak hogy sokféle szemantikai irányzat, hanem kifejezetten sokféle szemantika mint önálló diszciplína alakult ki a 20. század második felétől napjainkig. Ez megnehezíti a szemantikai ismeretek oktatását is, hiszen mind a hagyományos jelentéstani ismereteknek, mind pedig a modern szemantikák alapvető tárgyköreinek bele kellene kerülniük a magyar szakos tanárjelöltek által elsajátítandó ismeretanyagba. Ez azonban lehetetlen a meglévő órakeretek mellett.

3. A jelentéstan tárgy oktatási kérdéseiről

A tantárgy oktatása az Eszterházy Károly Főiskolán az első évfolyam első félévében heti 2 órás előadás formájában történik, a számonkérés módja kollokvium. A fentiekben elmondott gondolatokat, valamint több mint másfél évtizedes oktatási gyakorlatomat és kutatói múltamat is figyelembe véve készítettem el saját egyetemi tankönyvnek szánt munkámat, amely megpróbálja az alapvető szemantikai ismereteket kiemelve olyan módon ismertetni a legfontosabbnak tartott tananyagot, hogy legalább az alapfogalmak egy részében szintézist teremtsen a különböző elméleti keretekre épülő szemantikai alapismeretek között. Ezzel a céllal készítettem el a tankönyv *Jelentéstani fogalomtár* című fejezetét is. Nem fér bele ugyanis minden alapvető kérdés a törzsanyagba, így a fogalomtárból válogatva lehet kiadni a hallgatóknak egyéni feldolgozásra meghatározott fogalmakat, amelyeket a kollokviumon számon kérhetünk tőlük.

Bár a jelentés típusainak leírásakor kétségtelenül e tankönyvben is nagyobb hangsúlyt kap a szó szemantikája, mint a mondaté vagy a szövegé, de több fejezetben utalok a nagyobb nyelvi egységek közötti szemantikai összefüggésekre is. Ugyanakkor Pethő József könyvéhez hasonlóan a pragmatika és a szemantika elkülönítésének is szentelek egy fejezetet, hiszen nagyon fontos a pragmatika problémaköre, amely a kommunikációelméleti és a szövegtani ismereteket is érinti.

Ugyanígy lényegesnek tartom az egyes szófajok lexikai és grammatikai jelentéseinek, valamint jelentésviszonyainak tárgyalását is, hiszen ezekkel a kérdésekkel a szófajtanban, szóalaktanban és a lexikológiában is találkozunk a hallgatók későbbi tanulmányaik során. Ugyancsak fontosnak tartottam a jelentésváltozások okainak, főbb típusainak az ismertetését, mert ezekre az ismeretekre mind a

nyelvtörténet, mind pedig a történeti jelentéstan tanításakor lehet építeni a tanárképzésben a felsőbb évfolyamokon is.

Fontosnak tartottam a nyelvi variativitás kérdéskörét is beépíteni a tananyagba. Ezzel elsősorban a tantárgyi integráció volt a célom, hiszen a szófajtanban, alaktanban, a szociolingvisztikában, a lexikológiában és a stilisztikában is találkoznak a hallgatók a nyelvi aszimmetria, a nyelvi variativitás kérdéseivel. Már Károly Sándor jelentéstanában is szerepelnek a lexikológiai jelentések között a polinímiához kapcsolódó monoszémia: az alakváltozatok, majd a poliszémia és a heteroszémia jelentésviszony tárgyalásakor a szóhasadás különböző stádiumaiban lévő jelenségek, így a jelentésmegoszlás (pl. *gomb/gömb*) és a jelentésselkülönülés (pl. *jóság/jószág*).

Így bekerülhettek a tankönyvbe a szóhasadás kérdéskörét tartalmazó ismeretek is, amelyekről Grétsy László írt könyvet 1962-ben, és például a Magyar grammatika (2000) a ritkább szóalkotási módok között tesz említést róluk. Elekfi László (1996a,b; 1998) nyomán tárgyalom, igei példákkal illusztrálva, a részleges alak- és jelentéshasadás kérdését is. Elsősorban saját kutatási eredményeimet felhasználva, az igék köréből merítve példákat, tárgyalom a nyelvi variativitás főbb kérdéseit is. Fontosnak tartottam elkülöníteni egymástól a nyelvi aszimmetria különböző jelenségeit: a poliszémia, a szinonímia, az alakváltozatok, valamint a paronímia kérdését. Ezek a lexikológiában, a lexikográfiában és a nyelvstratégiában is fontos kérdések.

A tankönyv fontos része a *Szöveggyűjtemény* is, amelyben a magyarországi és a határainkon kívül alkotó magyar nyelvészek munkái közül is többen helyet kaptak. A szemelvények betekintést nyújtanak a szlovákiai és az erdélyi magyar nyelvváltozatokban végbemenő jelentésváltozásokba is.

Mivel munkámat különböző célcsoportok számára is tankönyvként használom harmadik éve, így például a révkomáromi magyar szakosok szemantikai képzésében, valamint a doktori iskolában, ahol a nyelvi kontaktushatással is kell foglalkoznunk, ezért szerepel benne a pozsonyi kutatók, Lanstyák István, Misad Katalin, valamint a kolozsvári kutató, Benő Attila egy-egy munkájából vett részlet is. A felsorolt szerzőktől átvett szemelvények a szlovákiai, ill. a romániai magyar alakváltozatokról, a jelentésváltozások közül a jelentésbővülésről és jelentésszűkülésről adnak fontos ismereteket. Jelen dolgozat témája és szűk kerete nem teszi lehetővé a tankönyv más anyagainak ismertetését.

4. A lexikológia és a jelentéstan érintkezési pontjai az oktatásban

A fentiekben érintettem sok olyan kérdést is, amelyek a jelentéstan és a lexikológia közös területei. E két tárgy a magyar szakos képzésben elméleti és gyakorlati síkon is szorosan összefonódik. Szükségszerűen vannak érintkezési pontjaik, elsősorban az egyes jelentésfajták elkülönítésében, így például a legfontosabb lexikológiai jelentéscsoportok, mint a poliszémia, homonímia, szinonímia, az alakváltozatok, a jelentésmező kérdésében. Ezeket a kérdéseket azért is fontos

kiemelnünk, mert fontos szerepük van a középiskolai magyar nyelvtan oktatásában, valamint a felsőoktatásban a lexikológia tárgyat később tanuló hallgatók, továbbá a jövőben a lexikológia szakirányon tovább tanulók ismereteinek megalapozásához alapvetőek.

Ugyancsak fontos a jelentésváltozások okainak, típusainak ismertetése, a metaforikus és metonimikus motiváció érintése, amely a különböző kontextusokban kialakuló aktuális, majd később lexikalizálódó (a szótárakban is megjelenő) jelentések kialakulásának és működésének megértésében fontos. A lexikológiában is, a lexikográfiában is lényeges kérdés a szemantikai motiváció folyamatának, mozgásformájának értelmezése. Ugyancsak kikerülhetetlen a grammatikalizáció fogalmának megismertetése a hallgatókkal. Mint már említettem, napjaink jelentésváltozásairól is képet kell kapnia minden magyar szakos tanárnak készülő hallgatónak, mégpedig nemcsak a magyarországi magyar, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatok jelentésváltozásaiba való bepillantás révén is. Ezen a ponton is érintkezik a jelentéstan a lexikológiával. A szemantikai motiváció kérdései a lexikográfiában is fontosak, ezért került be a szöveggyűjteménybe Pusztai Ferenc: *A szemantikai motiváció változatai és változásai* című tanulmánya. A grammatikalizációt Ladányi Mária munkája alapján viszont már tankönyvem törzsanyagában ismertettem.

5. Összegzés

Munkámban a magyar szakos tanárjelöltek képzésében legfontosabb szemantikai ismeretekbe, a forgalomban lévő általam ismert tankönyvek anyagába, valamint a saját szemantika tankönyvembe adtam rövid betekintést. Mivel elsősorban tájékoztatónak, vitaindítónak és továbbgondolásra ösztönzőnek szántam dolgozatomat, minden kérdésre nem volt szándékom kitérni. Remélem, e rövid ismertetés is meggyőzte olvasóimat a jelentéstan oktatásának, a korszerű ismeretek átadásának fontosságáról a leendő magyar szakos tanárok képzésében.

Irodalom

Antal László 1978. *A jelentés világa*. Magvető Kiadó. Budapest.

Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó. Bolyai Társaság – Kolozsvár.

Elekfi László 1996a. Részleges szóhasadások mint határesetek (Alakváltozat vagy két lexéma?). *Magyar Nyelv* 92: 151–8.

Elekfi László 1996b. Részleges szóhasadások mint határesetek. *Magyar Nyelv* 92: 286–96.

Elekfi László 1998. Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek. (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” c. gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122: 303–17.

- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hangay Zoltán 2004. Jelentéstan. In: A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest. 477–520.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc é.n. (2000). *Jelentéselmélet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerkesztési nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–23.
- Lanstyák István 2006. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2006_01/cikk.php?id=1333 Letöltve: 2009. január 10.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Selye János Egyetem. Komárom.
- Martinkó András 2001. *A szó jelentése*. LAZI Könyvkiadó. Szeged.
- Misad Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- Pethő József 2006. *Jelentéstan*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza.
- Pusztai Ferenc 2000. A szemantikai motiváció változatai és változásai. *Magyar Nyelvjárások* 38: 329–36.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a kommunikációban*. A Hét szabad művészet könyvtára. Corvinus. Hn. (Zsámbék)